

ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ

ԱՐՏԱԿ ՇԱՔԱՐՅԱՆ

ՄԱՐԴԿԱՅԻՆ ՌԵՍՈՒՐՍՆԵՐԻ ԿԱՌԱՎԱՐՈՒՄԸ ՄԱՅՍԵ- ՂԱԿԱՆ ԱՇԽԱՐՀՈՒՄ ՄԻՆՉԵՎ ՕԱՄԱՆՅԱՆ ՊԵՏՈՒԹ- ՅԱՆ ԿԱԶՄԱՎՈՐՈՒՄԸ

Դեռ Մաքիավելլին, որը Օսմանյան կայսրությունը համա-
րում էր «թագավորի ու իր ծառաների կողմից» կառավարված
թյուրոկրատական պետության լավագույն օրինակ՝ ի տարբե-
րություն իր օրերի Ֆրանսիայի, որն ավատատիրական պե-
տություն էր՝ ղեկավարված «թագավորի ու բարոնների կող-
մից»¹: Եվրոպացի քաղաքական մեկնաբանները հույժ հե-
տաքրքրված են եղել Օսմանյան կայսրության կառուցվածքով,
որն այդքան տարբերվում էր իրենց քաղաքական ավանդույթ-
ներից. Մաքիավելլիի՝ Օսմանյան կայսրության կառուցվածքի
մեկնաբանության մեջ չկա ոչ գովաբանում, ոչ քննադատույթ-
յուն. նա պարզապես ցանկություն ունի տարբերակել և համե-
մատել պետության երկու տիպ ու ցույց տալ, որ առաջին դեպ-
քում դժվար կլինի գրավել, սակայն դյուրին՝ պահել գրավածը,
իսկ ավատատիրական պետության դեպքում, ընդհակառակը,
դյուրին կլինի գրավել, սակայն դժվար պահել: Համաձայն
Մաքիավելլիի՝ հանգուցային տարբերությունը պետության
անձնակազմի մեջ է. Օսմանյան կայսրությունում պաշտոնյա-
ները «թուրը ստրուկներ են ու կախյալ» սուլթանից, իսկ
Ֆրանսիայի թագավորը «շրջապատված է բազմաթիվ ազնվա-
կաններով»²:

Մի քանի սերունդ հետո Օգինը դե Բուսեթը, որը երկու ան-
գամ եղել է կառլ V-ի դեսպանը Սուլեյման II Քանունիի (Փա-
ռահեղի) արքունիքում³, առաջինն էր, որն անձամբ ուսումնա-
սիրել էր Օսմանյան պետությունը: Նա կատարել է նման տար-
բերակում, սակայն այլ համատեքստում: Նա տարբերակել է
եվրոպացի ղեկավարներին, որոնք կախված են իրենց ազնվա-
կանությունից, ու օսմանյան սուլթանին, որը տերն է իր հասա-

րական կառույցներում աշխատող ստրուկների: Բուսերը մեկնաբանել է, թե՛ համակարգում ազնիվ արյան պակասը թույլ էր տալիս սուլթանին ընտրել իր ստրուկներին ու առաջ քաշել համաձայն իրենց կարողությունների⁴: Թերևս առաջին հայացքից մերիտոկրատիա թվացող համակարգը հիացնում էր նվրոպացի դիտորդներին: Վերածննդի ժամանակակիցները հիանում էին հնքիաթային սցենարով, նրբ հովիվը տեսակա- նորեն կարող էր դառնալ վեհաշուք մեծ վեզիր:

Այն, ինչ Օսմանյան կայսրությունում զարմացնում էր նրանց, վաղուց հաստատված համակարգ էր մերձավորարևել- յան մահմեդական պետություններում: Այստեղ լայն տարա- ծում ունեն մամլուք նրկույթը, նրբ անտոհմ ստրուկը կարող էր հասնել ղեկավար պաշտոնների:

Մամլուքների* ռազմա-ստրկական ինստիտուտը բացառա- պես մահմեդական նրկույթ է: Ամեն դեպքում այն մահմեդա- կան աշխարհից դուրս չունի հիշատակելու արժանի գուգահեռ:

Մամլուքյան նրկույթի հիմնական պատճառը փնտրում են հենց մահմեդականության բնույթի ու նրա նվաճումների մեջ. մահմեդական կրոնի նպատակն է ողջ աշխարհի մահմեդա- կանացումը՝ գլխավոր միջոց ընդունելով զենքի ուժը: Հետևա- պես, այն, ինչ արդեն նվաճվել էր մահմեդականների կողմից, անվանվում էր Դար ալ-Իսլամ (իսլամի աշխարհ), իսկ այն, ինչ դեռ պետք է նվաճվեր՝ Դար ալ-Հարբ (պատերազմի աշ- խարհ): Մի կողմից իսլամի գոյության վաղ տարիներին նրա լայն տարածումը, մյուս կողմից նվաճողական հիմնական գա- դափարին մահմեդականների նվիրումը անմիջապես ստեղծե- ցին մի շատ լայն անդունդ գրավյալ տարածքներում կայազո- րելու ու հետագա գործողությունների համար անհրաժեշտ ռազմուժի աճող կարիքի և Արաբական թերակղզում առկա բավականին սահմանափակ մարդկային ռեսուրսների միջև:

Անհրաժեշտ ռազմուժի սակավության խնդիրը սուր դար- ձավ արդեն խալիֆ Օմարի օրոք: Լուծումը բաղկացած էր իրար ամբողջացնող նրկու տարրից: Խալիֆ Օմարը հրամայեց ամե- նագրավիչ պայմաններով որպես մահմեդական ռազմուժ հա- վաքագրել պարտված թշնամական միավորներին, ինչպես նաև մահմեդական նվաճողների մահմեդականացված ու ա- գատ արձակված նախկին ստրուկներին: Ընդ որում վերջին-

ներս հավասար էին համարվում իրենց նախկին տներն⁵:

Այս ամենը ցույց է տալիս, թե ինչ ծայրաստիճան կարիքի մեջ էին մահմեդականները Արաբական թերակղզուց իրենց տարածման սկզբնական փուլում, քանզի իրենց շարքերը համալրում էին ոչ-արաբ ռազմուժով: Նման քաղաքականությունը մատնանշում է նաև այն ուղղությունը, որտեղից իսլամը հետապնդում սկսեց հավաքագրել իր գլխավոր ռազմուժը՝ իրանախորասանյան շրջան և դրանից այն կողմ ընկած թյուրքական տարածքները⁶:

Փաստորեն, քանի որ մահմեդական պետության ոչ-մահմեդական բնակիչները ունեին զիմիի կարգավիճակ ու չէին կարող ստրկացվել, մամլուքյան համակարգում ստրուկների ավանդական աղբյուրը արտաքին աշխարհն էր. ռազմագներից ոչ-մահմեդական թշնամիներից, ստրուկներ՝ գնված շուկաներից կամ որպես նվերներ ստացված բարիդրացի և կամ վասսալ կառավարիչներից:

Մամլուքյան նրկույթի հզորության ու անընդհատ զարգացման համար անհրաժեշտ էր մեկ պայման. մամլուքների անընդհատ մատակարարում: Այդ պայմանի իրականացումը հիմնված էր մարդկանց (էլ չենք խոսում ցեղապետների)՝ իրենց ազգակիցներին, ցեղակիցներին վաճառելու պատրաստակամության վրա: Սա էր ողջ համակարգի հիմքը: Ասպատակումներն ու առևանգումները այդքան էլ էական գործոն չէին, որքան այս վերոհիշյալ պատրաստակամությունը⁷:

Մի քանի դար հետո Փոքր Ասիայում Ռումի Մելջուկյանները բախվեցին նման շատ խնդիրների ու միջավայրի գործոնների, որոնք առկա էին նաև մահմեդական Մերձավոր Արևելքի այլ հիմնական հարստությունների՝ Աբբասյանների, Ղազնևիների, մամլուքների և այլոց մոտ: Նրանք կառավարում էին բազմակրոն, բազմալեզու ու բազմազգ զանգվածներ, որոնք հաճախ նույնքան օտար կամ նորեկ էին, ինչպես և իրենք՝ սելջուկները: Այս բազմազան միջավայրն ու խնդիրները որոշակիորեն արտացոլվում էին կառավարման համակարգում, որի յուրահատկություններից ամենաակնառուն թերևս կառավարման ու զինվորական կառույցում ստրուկների, ինչպես նաև տարբեր ազգային ռազմական խմբերի օգտագործում էր:

Սելջուկյան ռազմական կառույցում իրենց ուրույն տեղն ու-

նեին խառնածին մահմեդական իդրիշները (*ikdish / iğdiş*), որոնք, սակայն, ունեին զուտ տեղական միլիցիայի գործառնությունը և դուրս էին բանակային կառույցներից: Մելջուկնամեններում խոսվում է իդրիշների հրամանատարների մասին (*iğdiş başı / Emirülegâdişe*): Վեսաֆի պատմական բառարանում իդրիշ է անվանվում նա, ով միայն մի կողմից է թյուրք: Իբնի Մյուհեննայի բառարանում արաբներն «*աղ-մելյուդ*» բառը թարգմանված է իդրիշ: Մելյուդ ըստ Ահթերիի նշանակում է արաբների մեջ ծնված-մեծացած, սակայն ոչ արաբ: Դրանից հասկանում ենք, որ իդրիշն էլ նշանակում է ոչ հարյուր տոկոսանոց թյուրք¹⁰:

Քլոդ Բայնը ոչ մի հիմք չի տեսնում Մելջուկյանների մոտ կիրառվող այս պրակտիկան գուգահեմեյու դեվշիրմեի՝ հետ¹¹, որպես պարբերականորեն անցկացվող հարկատեսակի: Սակայն, չնայած չի կարելի նույնացնել դեվշիրմեն Մելջուկյանների համակարգում առկա տարրերի հետ, բայցևայնպես օսմանցիները չեն, որ ծանոթացրել են Փոքր Ասիան ստրկական համակարգի հետ: Այսպես, օրինակ դեռ 1085թ.՝ Անտիոքի գրավման ժամանակ, թյուրքները մարդկային ռեսուրսների պակասորդ ունեին և ուստի բռնի մահմեդականացրեցին հայ ու հույն նրիտասարդների՝ հետագայում գործածելով ըստ պահանջի¹²:

Փոքր Ասիայի Մելջուկյանների մոտ առավել տարածված էր դուլամների համակարգը: Դուլամները՝ սովորաբար հավաքագրվում էին օտար մշակութային կենտրոնից կամ հեռավոր աշխարհագրական տարածքից նրիտասարդ հասակում, նրբ նրանք բերվում էին արքունիք՝ համապատասխան կրթություն ու պատրաստվածություն ստանալու: Արդյունքում դուլամը, որին պատվաստվել էր ոչ հարազատ մշակույթ, դառնում էր տեսականորեն ավելի հավատարիմ իր տիրոջը, քան տեղացի մահմեդական հպատակները: Բացի այդ նրանք, շնորհիվ իրենց հոգևոր ու խիստ ուսուցման, դառնում էին ավելի լավ զինվորներ ու կառավարիչներ¹³:

Ղեկավարվող տարածքներում ազգայնականության և ընդհանրապես լեզվական, ազգային ու կրոնական միության բացակայության պայմաններում դուլամական համակարգը հասավ նշանակալի նվաճումների, զոնն մինչև XIII դարը: Այնժամ մոնղոլական փոթորկի առջև այսօրինակ համակարգի վրա հիմնված գրեթե հարստությունները քանդվեցին՝ ինչպես խա-

դաթողթերից պատրաստված տնակներ: Մյուս կողմից ճշմարիտ է, որ դուլամների նվիրվածությունը այլ էր ու որոշ դեպքերում այն հանգեցնում էր հարստությունների անկման և նույնիսկ բերում «ստրկական» հարստությունների վերելքի՝ ինչպես օրինակ Թուլունյանները, Իլաշիդյանները, մամլուքները և այլն¹⁴: Թերևս նրկար ժամանակ մահմեդական աշխարհի հյուսիսարևելյան սահմանում բնակվող թուրքմեններն էին համարվում լավագույն դուլամներ՝ մասնավորապես շնորհիվ իրենց ռազմաշունչ ունակությունների: Սակայն դուլամների աղբյուր էին նաև այլ ազգություններ. հնդիկներ, դայլամիտներ, տաջիկներ, վրացիներ, հայեր, հույներ, ռուսներ, լատիներ: Շատ հաճախ նրանք ձեռք էին բերվում խորասանի, Կովկասի, Փոքր Ասիայի ստրկական շուկաներում, ստացվում որպես նվերներ¹⁵ իշխողին՝ այլ ազնվականներից, գերվում նվաճումների և ռազմարշավների ժամանակ, ստացվում որպես հարկ:

Ռումի Սելջուկյանները Անատոլիան գրավելուց ու այնտեղ հաստատվելուց հետո բարդ իրավիճակում հայտնվեցին. XII, XIII ու XIV դարերի Անատոլիան դեռ մահմեդականացված ու թուրքացված չէր: Քրիստոնյա հույների, հայերի, վրացիների և սիրիացիների ներկայությունը վկայում էր, որ Կոնիայի Սելջուկյանները ևս լուրջ մեկ մահմեդական հարստություն էր, որն իշխում էր այդ բազմակրոն, բազմալեզու պետության վրա¹⁶: Բացի այդ անիշխան թուրքմենական ցեղերը, որոնք շատ կարևոր դեր էին խաղում Անատոլիայի գրավման ու բնակեցման գործում, պատրաստակամորեն չէին ծառայում կարգուկանոնին և իշխանությանը¹⁷: Այս պարագայում և ելնելով այդ ժամանակվա մահմեդական կառավարման համակարգի օրինակներից՝ զարմանալի չէ, որ իքթայի համակարգի՝ վրա հիմնված սելջուկյան ուժերի կողքին ծնվեց դուլամների ռազմական ու վարչական համակարգը: Կասկածի ենթակա չէ, որ դուլամները լայնորեն օգտագործվում էին սելջուկների ռազմական ու վարչական համակարգում՝ դառնալով Օսմանյան մանկալավիկաենիչներիական համակարգի անմիջական նախնիները¹⁸:

Երիտասարդ դուլամների հիմնական աղբյուրը «պատերազմի աշխարհն» էր¹⁹, քանի որ սելջուկները պատերազմներ էին մղում Տրապիզոնի ու Նիկեայի հույների դեմ՝ հյուսիսում ու

արևմուտքում²⁰, Կիլիկիայի հայերի դեմ՝ հարավում²¹, ինչպես նաև Կովկասյան տարածաշրջանի ժողովուրդների²² և Ղրիմի բնակիչների²³ դեմ: Սուլթանները ակնհայտորեն կիրառում էին ավարի մեկ հինգերորդը պահանջելու իրենց իրավունքը համաձայն գանիմաթի օրենքի²⁴: Սակայն ինչպես արդեն նշել ենք, ղուլամները ձեռք էին բերվում նաև այլ ուղիներով: Օրինակ, հնարավոր է, որ ղուլամների մի որոշ մաս ժամանակ առ ժամանակ հարկվում էր սելջուկյան տարածքների հպատակներից, ինչպես հետագայում օսմանյան դեվշիրմենները²⁵:

Քրիստոնյա հույների բազմությունը ղուլամների շարքերում թերևս բացատրվում է Բյուզանդիայի հարևանությամբ ու անընդհատ արշավանքներով, որոնք թույլ էին տալիս գերել անթիվ բնակչություն: Բազմաթիվ են նշել նաև հայ ղուլամները, քանի որ հայերը նշել են թե սելջուկների հպատակներ, թե բազմիցս գերեվարվել են Կիլիկիայի դեմ արշավանքներից²⁶:

Ղուլամները Սելջուկյանների մոտ գրավում էին կարևոր պաշտոններ ու մեծ դեր ունեին քաղաքական կյանքում²⁷: Ղուլամները լայնորեն օգտագործվում էին սուլթանների ու էմիրների կողմից նույն XIII դարի Անատոլիայում: Այսպես, մենք տեսնելնաում ենք, որ Խլաթ քաղաքի նվաճումից հետո 1000 արքունի ղուլամներից բաղկացած մի զորամիավորում թողնվում է քաղաքում՝ գործերը համակարգելու համար²⁸: Բացի աղբյուրների ուսումնասիրությունից պարզվում է, որ ղուլամների ստվար զանգվածներ ունեին նաև առավել խոշոր էմիրները, որոնք ընդգրկումների ժամանակ օգտագործում էին իրենց ղուլամական բանակները²⁹:

Թեև XIII դարի աղբյուրներում բացակայում է Կոնիայի պալատական անցուդարձի համակարգված նկարագրությունը, սակայն առկա են բավականին տեղեկություններ, որպեսզի պարզ լինի, որ պալատական տարբեր ծառայություններ ղեկավարվել են ու իրականացվել ղուլամների կողմից: Գոյություն է ունեցել պալատական դպրոց՝ ղուլամխանն, վեզիրի պալատին կից³⁰, որտեղ նրիտասարդ ղուլամներին կրթում էին բաբաները³¹: Որոշակի փուլում նրիտասարդները նշանակվում էին պաշտոնների, որտեղ նրանց ղեկավարում էին ավելի հասուն ստրուկներ:

Բնականաբար բացի պալատական ծառայություններից

Սնլջուկյան սուլթաններն ունեին նշանակալի թվով ստրկական գորքեր՝ համաձայն այդ ժամանակաշրջանի իսլամական աշխարհի ավանդույթի³²:

Իբն Բիբիի մոտ ևս պարզորոշ ներկում է, որ Սնլջուկյանների մոտ դուլամները կարևոր դերակատարում ունեին: XIII դարի Անատոլիայում գործող դուլամական համակարգը ակնհայտորեն հաջողված էր մի քանի տնտեսականից: Այն պատրաստեց մեծաթիվ ունակ ու շնորհալի զենքավորներ և ադամանիստրատորներ, ինչպես նաև մահմեդական մշակույթի գործիչների, որոնցից ամեն մեկը իր ուրույն ներդրումն ունեցավ սնլջուկյան հասարակությունում: Համակարգի վրա էր դրված այս նրիտասարդ ստրուկներին լավ պատրաստվածությամբ ապահովելու պատասխանատվությունը:

Ժամանակի ընթացքում դուլամները և նրանց սերունդները ձուլվեցին Անատոլիայի մահմեդական հասարակության մեջ:

XIII դարի վերջին ու XIV դարի սկզբին՝ Սնլջուկյան պետության անկման ժամանակաշրջանում, դուլամների օգտագործումն այդքան էլ լավ փաստագրված չէ: Սակայն անկասկած դրա պատճառը բավարար աղբյուրային նյութերի պակասն է, ոչ թե այդ ներույթի իրական անհետացումը: Իրարից անկախ աղբյուրները, որոնք վերաբերվում են XIV դարի Փոքր Ասիային, վկայում են, որ քրիստոնյա ստրուկները նույնքան բազմաքանակ էին, որքան նախկինում, և որ թյուրք էմիրները շահագործում էին դուլամներին իրենց կառավարչական ու ռազմական վարչակարգում:

XIV դարի առաջին կեսին, նրբ Մատթեոս Եփեսացին առաջին անգամ գրավում է Եփեսոսի մետրոպոլիտի աթոռը, նա սարսափում է շրջանում հույն ստրուկների բազմությամբ: Մահմեդական հեղինակները ևս նշում են, որ արևմտյան Փոքր Ասիայի թուրքմենական ցեղերը շարունակաբար արշավում էին հունական հողեր ու բազմաթիվ զերիներ բերում, ընդ որում նրանք հատկապես առանձնացնում էին հույն նրեխաներին³³:

Սվազն այդ ժամանակաշրջանում հանդիսանում էր ստրուկների կարևոր շուկա, որտեղ միշտ կարելի էր նրիտասարդ ստրուկներ գնել³⁴: Այսպես, Իբն Բատուտան Փոքր Ասիայի արևմտյան մասում իր ճանապարհորդության ժամա-

նակ հավաքել էր որոշ քանակությամբ նրիտասարդ ստրուկներ, որոնցից ոմանց նա զենք էր, ոմանց՝ ստացել որպես նվեր³⁵:

Ի նկատի ունենալով, որ քրիստոնյա ստրուկները այդքան մեծ թիվ էին կազմում XIV ու XV դարերում, պետք է ակնառվալի, որ իշխանությունների վարչական ու ռազմական համակարգում իր շարունակությունն ունենր դուրամներ պահելու սկզբունքը:

Այսպիսով, նրբ օսմանցիները գրավեցին XV դարում Անատոլիայի մեծ մասը, անատոլիական տարածքների քրիստոնյա նրիտասարդների օգտագործումը պետական ծառայության մեջ արդեն ունենր գրեթե ներքաշյա պատմություն: Օսմանցիները չէին, որ պետք է ծանոթացնեին Փոքր Ասիայի քրիստոնյա բնակչությանը ստրկության հետ, սակայն նրանք էին, որ անտեսելով բոլոր գրված ու չգրված օրենքները՝ իրենց համար ստրուկ էին հավաքում ոչ թե ռազմագերիներից և կամ ասպատակությունների ժամանակ, այլ իրենց սեփական հպատակներից՝ դարձնելով այդ պրակտիկան պարբերական ու մտցնելով այն հարկային համակարգ:

ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. *Н. Макиавелли*, Государь: Сочинения. — М., 1999г., с. 656.
2. *Н. Макиавелли*, с. 656.
3. *Shu*՝ The Turkish letters of Ogier Ghiselin de Busbeq, imperial ambassador at Constantinople, 1554-1562, translated from Latin of the Elzevir edition of 1633 by Forster, Edward Seymour, Oxford, 1968.
4. *M. I. Kunt*, The sultan's servants, the transformation of Ottoman provincial government, 1550-1650, New York, 1983, p.32.
- Մտնլով՝ ստրուկ, որն արաբական Արևելքում օգտագործվում էր պալատական ծառայությունների համար ու բանակում:
5. *D. Ayalon*, Preliminary remarks on the Mamlūk Military Institution in Islam, War, Technology and Society in the Middle East, Ed. Parry V.J. and Yapp M.E., London, 1975, pp. 44-45.
6. *D. Ayalon*, pp. 46.
7. *M. I. Kunt*, The sultan's servants, p.32.
8. *C. Cahen*, Pre-Ottoman Turkey, London, 1968, p. 7.
9. *D. Ayalon*, pp. 56.

10. *İ. H. Uzunçarşılı*, Osmanlı devleti teşkilatına medhal, İstanbul, 1941(այսուհետ՝ Medhal), s. 115:

* Դնվշիրմն՝ տղայահավաք, «արյան հարկ», հարկատնտես, համաձայն որի Օսմանյան կայսրությունում պարբերականորեն հավաքագրում էր իր քրիստոնյա հպատակների որդիներին՝ օգտագործելով հետագայում ըստ իր կարիքների:

11. *C. Cahen*, Pre-Ottoman Turkey, p. 231.

12. *V. Speros, Jr.*, The Decline of Medieval Hellenism in Asia Minor and the Process of Islamization from the Eleventh through the Fifteenth Century, Berkley, Los Angeles, London, 1986, p.240.

Ղուլամ՝ ստրուկ, որը մասնավորապես Մելջուկյանների մոտ օգտագործվում էր պալատական ծառայությունների համար ու բանակում:

13. *V. Speros, Jr.*, Seljuk Gulams and Ottoman Devshirmes, Der Islam, Band 41, 1964, p.225

14. *V. Speros, Jr.*, Seljuk Gulams and..., p.226

15. *H. W. Duda*, Die Selttschukengeschichte des Ibn Bibi, Kopenhagen, 1959, pp.114, 121, 320 (այսուհետ՝ Duda).

16. Իբն Բատուտան նշել է 13-14-րդ դարերի Անատոլիայում բազմաքանակ քրիստոնյաների մասին (տես՝ *Ibn Batoutah*, Voyages, trad. par G. Defrémery et B. R. Sanguinetti, Paris, T. I-IV, 1893-1922):

17. *V. Speros, Jr.*, Seljuk Gulams and..., p.226

* Իքթայի համակարգ՝ ռազմաավատական համակարգ, նրբ իքթա-հողակտորի դիմաց ավատատերը պարտավոր էր պատերազմի դեպքում ներկայացնել համապատասխան թվով զինված մարդիկ:

18. Մահմեդական Մերձավոր Արևելքում ղուլամների ավանդույթը ռազմական ու վարչական համակարգում նկարագրված է հետևյալ գրքում. *Uzunçarşılı İ.H.*, Osmanlı devleti teşkilatına medhal, İstanbul, 1941: Մելջուկյան ժամանակաշրջանում ղուլամների գոյության ու գործունեության հիմնական աղբյուրն է Իբն Բիբիի «Մելջուկնամեն», որը գրի առնվել 13-րդ դարում՝ *Ibn Bibi* (el-Huseyin b. Muhammed b. Ali el-Caferi er-Rugadi), el-Evamirü'l Ala'ıye fi'l-Umuri'l-Ala'ıye (Selçukname), hazırlayan M. Öztürk, 2 cilt, Ankara, 1996:

19. *Duda*, p.60.

20. *Duda*, p.63.

21. *Ibn Bibi*, c.2, s.85-86; *Duda*, p.238.

22. *Ibn Bibi*, c.1, s. 421-423; *Duda*, p.176-178.

23. *Ibn Bibi*, c.1, s.324; *Duda*, p.139.

24. *Ibn Bibi*, c.1, s.166; համաձայն այդ օրենքի սուլթանին էր պատկանում ավարի մեկ հինգերորդ մասը:

25. *İ. H. Uzunçarşılı*, Medhal, p. 115-116.
26. *Duda*, p.238.
27. *Duda*, pp.52, 54, 59, 128, 197, 210, 254, 330, 341 lû ; *Ibn Bibi*, c.1, s. 158-159:
28. *Ibn Bibi*, c.1, s. 425-428.
29. *Duda*, pp. 117-122, 330.
30. *Duda*, p 242
31. *Duda*, p. 330
32. *V. Speros, Jr.*, Seljuk Gulams and..., p.231
33. *V. Speros, Jr.*, Seljuk Gulams and..., p.240.
34. *İ. H. Uzunçarşılı*, Medhal, p. 442.
35. *Ibn Batoutah*, T. II, 1914, pp. 307, 309, 310-311, 317.